

Надія Кукса

*старший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”*

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ СУБОТОВА В ЧАСИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ КАМПАНІЇ 20–30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

До наукового обігу вводяться нововиявлені архівні документи, які допомагають розкрити події навколо фундованих Богданом Хмельницьким Свято-Іллінської та Свято-Михайлівської церков Суботова, що відбувалися в 20–30-х роках ХХ ст.

Ключові слова: Іллінська церква, Суботів, Богдан Хмельницький, антирелігійний рух, предмети релігійного культу, культові споруди.

Кінець 20-х – 30-ті роки ХХ століття, що визначені як час наступу тоталітаризму, став складним і трагічним періодом в історії православної церкви в Україні.

У зв'язку з відокремленням держави від церкви вже у 20-х роках організаційно сформувався антирелігійний рух під назвою “Войовниче безбожжя”, активісти якого вели непримиренну боротьбу з “релігійним дурманом”, прагнучи відправити релігію на “звалище історії”.

Чи не основною перепорою для здійснення поставленої мети “войовничі безбожники” вважали культові споруди. Почалося тотальне знищення храмів, переобладнання їх на об'єкти господарської діяльності.

Наруги, а то й знищення зазнали і культові споруди Чигиринщини.

На початок 20-х років у Суботові духовні потреби мирян задовольняли дві православні церкви, минушина яких пов'язана з ім'ям Богдана Хмельницького – Свято-Михайлівська, де 1651 року було поховано Тимоша Хмельницького, та Свято-Іллінська – усипальниця гетьмана.

Оскільки обставини поховання Богдана Хмельницького та подальша доля його могили були оповиті таємницею, Іллінська церква постійно перебувала в площині наукових інтересів дослідників різного рівня.

Восени 1921 року вчений-археолог Гнат Стеллецький у приміщенні церкви та на прилеглий до неї території провів розкопки, метою яких було виявити останки Б. Хмельницького. Тоді ж археолог наділив себе повноваженнями зняти табличку зі стіни храму “як таку, що не відповідає історичній справедливості» (дослідник помилково вважав місцем поховання гетьмана церкву Святого Архистратига Михаїла) [10, с. 156–159].

Низка архівних документів доносить до нас цікаві подробиці становлення пам'яткоохоронної роботи в краї.

У 1923 році на Черкащині створюються повітові та окружні комітети охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (ОКРКОПИСИ).

Пам'яткоохоронні функції цих інституцій на початку 1925 року перейшли до новоствореного Всеукраїнського археологічного комітету

(ВУАКу). Завдяки подвижницькій праці уповноваженого ВУАКу на Черкащині О. М. Александрова за суттєвої допомоги членів і кореспондентів комітету було

обстежено і поставлено на облік значну кількість пам'яток історії та культури Чигиринського краю [8, с. 158–159].

Першою із шести пам'яток Чигиринського повіту, занесених до “Реєстру монументальних пам'ятників культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК від 26 червня 1926 р.”, стала “церква Богдана Хмельницького (Іллінська) в Суботові, збудована 1651 року, мурована, стиля “Барокко”, фортеційного типу з бійницями. Має історичне значення, як місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького» [2].

За свідченнями архівних документів, за сприяння уповноваженого Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАКу) О. Александрова, влітку 1926 року споруду було побілено, а восени того ж року місцева релігійна громада за її клопотанням отримала фінансову допомогу на пофарбування даху. Неодноразово поставало питання про ремонт даху, який не могли відремонтувати “за відсутністю на Чигиринському ринку покрівельного заліза”. Окрім того, “правління релігійної громади зобов'язано про неприпущення реставрації” [3].

О.Александров особисто переймався належною оцінкою “археологічних дослідів” Г. Стеллецкого, поверненням до храму вилученої ним таблички, до пошуків якої за його клопотанням долучились і фахівці Археологічної комісії Академії наук УРСР [4]. Зі створенням 24 грудня 1926 року Шевченківської окружної комісії з охорони пам'яток культури і природи при окрінспектурі народної освіти активізувалася робота з виявлення та взяття на облік старожитностей краю. Найбільш дієвим заходом виявилось використання анкет “Для обліку пам'ятників матеріальної культури Подніпрянського краю”, які були розповсюджені серед адміністративних, наукових, культурно-освітніх установ і свідомого приватного громадянства. В районах було створено тимчасові комісії “по виявленню пам'яток та ознаків старовини” [7, с. 242–243]. Така комісія стала працювати і в Чигиринському районі.

У зв'язку з тим, що в районі не мали відомостей про пам'ятки, робота з їх виявлення покладалася на вчителів, які проводили опитування населення за спеціально розробленою анкетою. Окрім цього, передбачалося виготовити карти-схеми населених пунктів з нанесеними “пам'ятками і ознаками старовини” з подальшим виготовленням “районової карти”. Зокрема, учителям Запороженку (очевидно, йдеться про І. Т.Запорожченка. – Н. К.) та Гришку було доручено “провести роботу що до обслідування в Суботово церкви Богдана та міста був[ших] Льохів і инш [их] ознаків...” [5, с. 88].

Як професійний художник, І. Запороженко виконав серію акварелей та замальовок олівцем, які репрезентують Іллінську церкву в 20–30-х роках.

Шляхом практичного обстеження значної кількості монументальних пам'яток архітектурно-художнього, історичного, меморіального значення, окружною комісією було взято на облік 30 пам'яток культури, серед яких і “Іллінська церква 1651 р. – місце поховання Б. Хмельницького в Суботові” [7, с. 243].

Одним із вагомих результатів роботи Черкаського окружного комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи краю є зародження організації і проведення туристсько-екскурсійних заходів.

У зв'язку з постійним зростанням інтересу до культурної спадщини краю, необхідністю її популяризації на пропозицію інспектури народної освіти

Шевченківського округу Комісія з охорони пам'яток культури і природи з метою ознайомлення з культурно-історичними й природними багатствами Шевченківського краю розробила два туристські маршрути. До складу одного з маршрутів введено і Суботів – «Версаль українських гетьманів. Суботівську Іллінську церкву стиля «барокко» – місце поховання Богдана Хмельницького. Краєвид з дзвіниці на Волчий шпиль, село, долину Тясмина й кучугури за Тясмином ...» [7, с. 244].

Як бачимо, у процесі проведення екскурсій використовувався різноплановий пізнавальний потенціал не лише усипальниці гетьмана, а й навколишнього історичного ландшафту.

Показово, що підтримання Іллінської церкви в належному стані постійно перебувало в полі зору Чигиринського районного виконавчого комітету. Так, з листування цієї інституції з Шевченківським окрвиконкомом дізнаємося, що станом на грудень 1927 року храм був у користуванні місцевої релігійної громади, якою було задовільно проведено ремонт споруди, “ за виключенням лише даху”, ремонт якого заплановано на 1928 рік [6, с. 7]. Варто зазначити, що усипальниця гетьмана постійно перебувала в полі зору корифея української історичної науки Михайла Грушевського.

Будучи очільником культурно-історичної комісії при УАН (1924–1930 рр.), М. С. Грушевський констатував: “Між завданнями і обов’язками цивілізованої держави звичайно рахується також і береження та роблення приступними – для досліду і вивчення, культурних вартостей, які служать або можуть послужити до пізнання краю та її людності, їх сучасного і минулого життя...”

Від старої держави сю спадщину приймає нова..., прикладаючи всі старання не тільки до того, щоб в цілості заховати перебрані збірки і пам’ятки, але й зробити їх приступнішими трудящому народові, а з другого боку поширити їх круг і зміст відповідно розвиткові і поглибленню завдань соціального і історичного досвіду... Кожне десятиліття, кожний навіть рік робить тут жажливі спустошення, котрі нічим не можуть бути заступлені, ні огорожені.

Коли поруч Київської Софії, Михайлівського й Кирилівського монастиря, Лаври... стануть моделі Чернігівського Спаса, П’ятниць, Іллі, Канівського Св. Юрія..., коло ренесансових і барочних будов Львівських Богданова церква Суботівська, чернігівський “Мазепин Дім”, і все інше монументальне багатство України, аж тоді знайде воно своє історичне освітлення, і заразом проречисто засвідчить культурно-історичну єдність Української землі і її народу» [1]. Прикро, що місцеві можновладці вирішили по-іншому...

До початку тридцятих років Богданова церква постійно діяла. В той час посилюється процес тотальної атеїзації країни, основною метою якого була ліквідація релігії і церкви.

Церква все більше втрачає свій вплив на мирян, зменшується кількість набожних людей. З прийняттям курсу на індустріалізацію країни посилюється тиск на православну церкву.

1929й став роком початку ганебної антидзвонівної кампанії, коли, прикриваючись, здавалося б, благородними гаслами про пріоритетні напрями розвитку вітчизняної металургії, “войовничі безбожники” взялися за знищення культових споруд.

Не оминула ця наруга і суботівських храмів. Спочатку із дзвіниць обох церков поскидали дзвони і вивезли до Кіровограда, як пояснили парафіянам, “для переплавлення для воєнних нужд”. До цього часу перед очима очевидців тих подій

стоїть страшна картина, коли сільські активісти Порфирій Головащенко та Михайл Тютюнник поскидали із дзвіниці Іллінської церкви вісім церковних дзвонів, які, можливо, протягом трьох століть скликали вірян Суботова та його околиць на службу Богу. При падінні найбільший дзвін розколовся на три частини [10]... До речі, нові дзвони були встановлені коштом мецената Володимира Сапи лише через 70 років.

Тоді ж було вилучено і спалено книги з церковної бібліотеки, серед яких були рукописні книги та стародруки [10].

З початком колективізації в Суботіві представники місцевої влади вирішили закрити Іллінську церкву. Вагомим поштовхом до прискорення реалізації цього рішення стала урядова постанова від 8 квітня 1929 року про заборону присутності дітей на церковних службах. Та й новостворений колгосп потребував просторого зерносховища. Через брак будівельних матеріалів планувалось розібрати церкву на цеглу, та невдовзі це рішення було скасовано, і протягом кількох років зерносховище розміщувалось у Богдановій церкві. Спроба влаштувати в приміщенні храму сільський клуб для молоді виявилася невдалою, адже кам'яне приміщення не опалювалося. Певний час тут демонстрували кінофільми, і предмети релігійного культу замінили декорації з краєвидами природи.

За господарським призначенням усипальниця Богдана Хмельницького використовувалася до пізньої осені 1941 року. Богослужіння в храмі було поновлено за німецько-фашистської окупації.

Дерев'яну Свято-Михайлівську церкву спіткала доля тисяч українських храмів, які були сплюндровані в часи наступу сталінського тоталітарного режиму.

На початку тридцятих років рішенням місцевої влади Михайлівську церкву було зачинено. Кілька років поспіль у приміщенні храму працював сільський клуб. Якраз на місці його вівтарної частини активісти від комсомолії облаштували сцену, де проводили концерти художньої самодіяльності, інші розважальні заходи, читали атеїстичні лекції. Особливо запам'ятався очевидцям концерт за участі відомих українських артистів [11]. Певний час у приміщенні храму ще зберігався іконостас, образи на стінах церкви, інші предмети релігійного культу.

Напередодні Другої світової війни керівництво місцевого колгоспу ухвалило рішення зруйнувати храм, щоб використати його дерев'яні конструкції для спорудження зерносховища.

Більша частина жителів села негативно сприйняла це рішення.

“...Коли почали ламати стіни церкви, старі люди хрестились, плакали, хапали руйнівників за поли, за руки. Дуже просили не робити цього” [12].

“...Молоді мовчали, бо боялися, щоб не засудили. Дзвони покидали з дзвіниці, при падінні вони тріскалися. Згодом приїхали заготовачі і забрали дзвони “для воєнних нужд” [13]. Ікони розбирали місцеві жителі. Їх переслідували активісти. Влаштовували обшуки, ікони вилучали. Однак частину образів вдалося врятувати, переправивши в навколишні села.

Особливим блюзнірством відзначалися окремі активісти, які звозили ікони, церковне начиння в провалля за село і спалювали. Кілька днів над селом стояла заграва від полум'я, що викликало негативні емоції у віруючих.

Хазяйновиті суботяни з числа активу років на три запасилися шалівкою, котрою були оббиті стіни церкви, яку використовували для опалювання помешкань.

*СВЯТО-ІЛІНСЬКА ЦЕРКВА - УСИПАЛЬНИЦЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
В 30-ТІ РОКИ ХХ СТ. МАЛЮНОК І. ЗАПОРОЖЧЕНКА*

Деревина із зруйнованого храму була використана для спорудження колгоспної комори та приватних будівель сільських активістів.

Тракторами розрівняно сільське кладовище, на місці якого за час існування села наклалося один на один п'ять цвинтарів. Таємно окремі суботяни збирали вигорнуті кістки, щоб потім перепоховати. На місці кладовища невдовзі стали будувати сільський клуб, котрий стоїть на кістках наших предків і донині. Вражаючими здаються атеїстичні настрої серед частини молоді, зокрема дітей та підлітків, котрі буквально через кілька років після знищення храму веселилися на місці вівтаря Михайлівської церкви.

Так закінчилася більш ніж трьохсотлітня історія Михайлівської церкви.

Ганебними методами сталінський тоталітарний режим намагався підірвати авторитет православної церкви, викоренити релігійні вірування населення. Репресивні заходи значно послабили морально-етичний вплив церкви на мирян, що негативно позначилося на духовності населення наступних поколінь.

Відродно, що в часи незалежності прослідковується позитивний вплив церкви на духовний розвиток населення. Свідченням цьому може бути і постійно зростаюча зацікавленість екскурсантів історією Богданових церков в Суботіві. З року в рік зростає кількість шанувальників старожитностей краю як в Україні, так і далеко за її межами.

1. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання. – К., 1924.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-131. – Оп. 1. – Спр. 151. (Копія).
3. ДАЧО. – Ф.131. – Оп. 1. – Од. зб. 134. – Арк. 12.
4. ДАЧО. – Ф. Р-131. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 6.
5. ДАЧО. – Ф.Р-131. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 88.
6. ДАЧО. – Ф.Р-131. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 7.
7. Клименко Т. До історії розвитку туризму на Черкащині: погляд у минуле та сучасність. Чигиринщина: історія і сьогодення // Матеріали науково-практичної конференції. – Черкаси, 2006. – С. 242–243.
8. Клименко Т. Охорона пам'яток історії та культури Чигиринщини в 20-х роках ХХ століття (за документами Державного архіву Черкаської області) // Свідок козацької слави: погляд крізь століття. До 350-ї річниці родового храму Б. Хмельницького в с. Суботів – церкви Святого Пророка Іллі. – Черкаси, 2003. – С. 158–159.
9. Кукса Н. З історії Богданових церков у Суботіві // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – Ч.2. – С.40–47.
10. Кукса Н. “Наукові” досліді Г. Я. Стеллецького „по з'ясуванню історичної тайни Богдана “в Суботіві (20-ті роки ХХ ст.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – № 1. – С. 156–159.
11. МПДА. Розповідь Кукси Григорія Федоровича, 1925 р. н. – мешканця с. Суботова Чигиринського р-ну.
12. МПДА. Розповідь Телятник Ярини Варивонівни, 1905 р. н., с. Суботів Чигиринського р-ну.
13. Матеріали польових досліджень автора (Далі – МПДА). – Розповідь Жалдака Дмитра Микитовича, 1925 р. н. – тепер мешканця м. Марганця Дніпропетровської обл.

SUMMARY

Nadiya Kuksa

ORTHODOX CHURCHES SUBOTOV IN TIMESES OF THE ANTIRELIGIOUS CAMPAIGN 20-30 YEARS XX AGE.

In scientific everyday life are entered recently discovered archive documents, which help to reveal the events that pertain to founded Bogdan Hmelinicki churchs Subotiv that occurred in 20-30 years XX century.

Андрій Кукурудза

*кандидат історичних наук, доцент,
Рівненський державний гуманітарний університет*

ВОЛИНСЬКЕ ЄПАРХІАЛЬНЕ ЗІБРАННЯ 1921 РОКУ ТА МІЖКОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ В КРАЇ

Відображено хід та особливості Волинського єпархіального зібрання в Почаєві 1921 року на тлі міжконфесійних відносин у регіоні. Увагу зосереджено на відносинах православних з католиками, протестантами, трансформаціях керівних органів православної церкви на Волині початку 20-х років ХХ ст.